

ԱՍՏՈՒԱԹԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԹԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

99. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆՈՅՆ ԽՕՍՔԻՆ ՎՐԱՅ. Երբորդ կէտ մըն ալ կայ, զոր մտադրութեամբ պէտք է նկատի առնել, լաւ իմանալու համար Քրիստոսի խօսքին իմաստը: Քրիստոս, ճշգիւր համար «Յիմմէ անտի առնուցու» խօսքին նշանակութիւնը, պատճառական մեկնութիւն մը կու տայ եւ կ'ըսէ. «Ձամենայն զոր ինչ ունի Հայր՝ իմ է, վասն այսորիկ ասացի թէ յիմմէ անտի առնուք»: Հօրը եւ Որդիին այդ համադրական կամ միասնական նոյնութիւնը կրնայ ճշմարտուիլ էութեանական տեսակէտով միայն, որովհետեւ եթէ ճշմարիտ լինէր ենթակայապէս, այն ատեն բոլորովին կը քննուէր Երբորդութեան դադափարը: Եթէ «Ձամենայն զամենայն ինչ զոր ունի Հայր» խօսքը պէտք ըլլար ենթակայապէս ալ հասկնալ, այն ատեն Հօր անծնութիւնը եւ Որդւոյն ծնողութիւնը, որոնք առնչական զանազանութիւնները կը կազմեն, Որդիին ալ կ'ըլլային, եւ Որդին անծին եւ ծնեալ կ'ըլլար, ինչ որ անտանելի է ուղղափառ լսելիքի համար: Հոգիին բխողութիւնը ենթակայական եւ առնչական է Հօր մէջ, ինչպէս անծնութիւնը եւ Որդիին ալ ծնողութիւնը: Եւ ինչպէս Որդիին կը ժխտենք այս երկուքը, բացատրական եւ ոչ գրկողական ժխտութեամբ, նոյնպէս կը ժխտենք Երբորդն ալ, ու ժխտելով բան մը չենք պակսեցներ Քրիստոսի խօսքերէն՝ զորս միասնական էութեան մասին խօսեցաւ եւ ոչ թէ ենթակայական առնչութեանց: Ուստի ոչ մէկ ուժ կրնայ ունենալ հակառակորդներուն պատճառարանութիւնը, որով անոնք կը թուին Որդին ճանչնալ բխող Հոգւոյն, որպէսզի Որդին բան մը պակաս ունեցած չըլլայ Հօրը ունեցածէն:

Ընդհակառակն, եթէ Երբորդութեան խորհուրդին վրայ աւելցնենք Հոգիին ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բխումը, Հոգիին բխումը

պիտի նկատենք կամ իրրեւ միեւնոյն սկզբնաւորութիւն մը, եւ կամ իրրեւ զանազանալ սկզբնաւորութիւն: Եթէ իրրեւ զանազանեալ սկզբնաւորութիւն հասկնանք Հոգին իրրեւ Հօր եւ Հոգին իրրեւ Որդւոյն բխում, այն ատեն տարբեր սկզբնաւորեալներ պիտի ըլլային, եւ սկզբնաւորութեանց կամ ելմանց վրայ պիտի աւելնային ենթակայութիւններ եւ ու Երբորդութիւնը պիտի ըլլար չորրորդութիւն: Իսկ եթէ ըսեն միեւնոյն սկզբնաւորութիւն, ինչպէս կ'ըսեն իսկ, այն ատեն Հայրը Որդիին սկիզբը եւ Հայրն ու Որդին Հոգիին սկիզբ կ'ըլլային տարբերեալ սկզբնաւորութեամբ. ու սկզբնաւորութեանց կամ ելմանց յաւելումով պիտի փոխուէր չորրորդութեան, զոր քաւ լիցի թէ ընդունինք:

100. ՈՒՐԻՇ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԼ. Քրիստոսի խօսքին քննութենէն մեր հետեւցուցածները ալ աւելի կը հաստատենք բոլոր այն սկզբունքներով եւ նմանութիւններով, զորս ներկայացուցինք Երբորդութեան վրայ խօսած ատեն:

Հոռոմէականներն անգամ երկու ելումներ կ'ընդունին Երբորդութեան մէջ: Արդ, երեք ելումներ կ'ըլլային Երբորդութեան մէջ՝ եթէ բացի Որդիին ի Հօրէ ծնունդէն եւ Հոգիին ի Հօրէ բխումէն՝ Հոգիին յՈրդւոյ բխում մըն ալ աւելցնէինք: Վասնզի Աստուծոյ մէջ կրնան միանալ էութեանականները, այսինքն աւելն ինչ որ աստուածային էութեան կը պատկանի, իսկ չեն միանար անոնք որ ենթակայական զանազանութեանց կը պատկանին, ինչ որ Սաբէլլեան մոլորութիւն կ'ըլլար:

Սկզբունքը այն է թէ ամէն ինչ որ Հայրը ունի՝ Որդին ալ ունի. եթէ բան մը ճշմարիտ է Հօր համար՝ ճշմարիտ է նաեւ Որդիին համար, բաւական է որ չըսեն թէ Հոգին համադրականից չէ Հօր: Ուրեմն ամէն ինչ զոր Հայր

բը ունի՝ Հոգին ալ ունի, եւ եթէ այս սկզբունքը պէտք է տարածել ենթակայականներուն վրայ եւս, ուրեմն ինչպէս կ'եղբարկացնեն թէ Հոգին կը բխի ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ, նաեւ պէտք է եղբարկացնեն թէ Որդին կը ծնի ի Հօրէ եւ ի Հոգւոյ:

Լոյսի եւ Հոգիի նմանութեանց մէջ, ուր լոյսի եւ ջերմութեան, մտքի եւ կամքի պատկերներով ներկայացուցինք Որդին եւ Հոգին, ոչ ոք անչուտ պիտի բռնէ թէ ջերմութիւնը լոյսէն կը բխի, եւ ոչ ալ՝ թէ կամքը միտքէն կը բխի. լոյսը եւ ջերմը երմունք են արեւակէն, թէեւ զանազանաւորներ. ու միտքը եւ կամքը երմունք են Հոգիէն, թէեւ նոյնպէս զանազանաւորներ, միայն կայ առում ջերմութեան՝ լոյսէն, եւ կամքին՝ միտքէն, ու Քրիստոս առումի մասին կը խօսէր եւ ոչ թէ կյուսի:

Մինչեւ հոս տրուած բացատրութիւնները ինքնին կը պարզեն թէ ինչպէս Ս. Հայրերէն ամանք, նաեւ մեր Ս. Լուսաւորիչն ալ, Ս. Հոգիին մասին խօսած ատեն կրցին ըսել թէ Հոգին «ի նոցունց» է եւ կամ «ի նոսին», այդ յոյնակիրով իմանալով Հայրն ու Որդին միանգամայն: Այդ խօսքերը մեզի կը յիշեցնեն խօսքերը Հոգեմարտնեւրուն, որոնք կ'ըսէին թէ Հոգին Աստուծոյ էութենէն չէ, այլ ուրիշ էութենէ, որոնց դէմ Ս. Հայրերը, հաստատելու համար Հոգիին ճշմարիտ, համապարփակ եւ միասնական աստուածութիւնը, կը պնդէին թէ «ի նոցունց» է Հոգին, այսինքն՝ «ի նոցունց էութենէ» եւ ոչ թէ «ի նոցունց ենթակայութեանց». ասիկա աւելի բացայայտ կերպով կը բացատրէ «ի նոսին»ը, որ ոչ թէ ենթակայական երում կը նշանակէ, այլ միասնականութիւն էութենական:

101. ԱՌԱՔՄԱՆ ԽՆԴԻՐ. Իրբեւ փատեր Հոգւոյն «եւ յՈրդւոյ» ենթադրեալ բխման՝ յառաջ կը բերեն առաքման եւ տըշութեան բառեր եւս, ինչպէս նաեւ Որդւոյ եւ Քրիստոսի կոչումներ որոնք Ս. Գրոց մէջ կը գրանուին Հոգիին վրայ բռնած, ու այդ բառերուն եւ կոչումներուն մէջ կը կարծեն թէ նկարուած են ենթակայական առնչութիւնները: Որովհետեւ եթէ Հոգին Որդիէն կ'առաքուի (Յովհ. Ժե 26), եթէ կը լինի Քրիստոսի փշումով (Յովհ. Ի 21) եւ կը կոչուի Հոգի

Որդւոյ, Հոգի Քրիստոսի, ուրեմն Հոգին կը բխի Որդիէն եւս («եւ յՈրդւոյ») ինչպէս կը բխի Հօրմէն, որովհետեւ կ'առաքուի եւ կը արուի Հօրմէն եւ կը կոչուի Հոգի Աստուծոյ:

Թէեւ ցարդ տրուած բացատրութիւնները եւ ուղղափառ վարդապետութեան յառաջ բերած ապացուցութիւնները բաւական են այս առարկութեանց լուծման համար, բայց ըսենք զոնկ քանի մը խօսքեր՝ լրացնելու համար այս համառօտ բաժինը:

102. ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ. Հոգիին Որդիէն առաքումին համար յառաջ կը բերեն Քրիստոսի սա խօսքերը. «Զի եթէ ես ոչ երթայ՝ միտքարիչն ոչ կ'կեսցէ առ ձեզ. ապա եթէ երթամ, առաքեցից զնա առ ձեզ» (Յովհ. ԺԶ 7):

Սակայն եթէ այդ առաքում բառը ուղղակի երմանց համար պէտք է իմանալ, հարկ է որ հետեւի նախադրուած խօսքերուն իմաստին. «Բայց յորժամ եկեսցէ միտքարիչն, զոր ես առաքեցից ձեզ ի Հօրէ, զՀոգին ճշմարտութեան՝ որ ի Հօրէ ելանէ» (Յովհ. Ժե 26): Քրիստոս յայտնապէս կ'ըսէ առաքման մասին թէ Հօրմէ պիտի կատարուի, վասնզի չըսաւ թէ «առաքեցից ձեզ յինէն», այլ «առաքեցից ձեզ ի Հօրէ», որովհետեւ Հոգին «ի Հօրէ ելանէ» հոս եւս նոյն բացատրութիւնն է զոր առումին համար ըսինք: Ուրիշ է «յինէն»ը եւ ուրիշ՝ «յիմմէն», ու Քրիստոսի խօսքը ոչ թէ ենթակայութեանց կը վերաբերի, այլ՝ էութեան: Առաքումը կամքի զործողութիւնն է որ էութենէն է, եւ ոչ թէ ելման զործողութիւն՝ որ ենթակայութիւններէն է: Ուստի ի դէմս Քրիստոսի կ'ըսէ մարդարէն. «Տէր, տէր առաքեաց զիս եւ Հոգի նորա», եւ զարձեալ. «Հոգի Տեսան ի վերայ իմ, վասնորոյ եւ էօծ զիս, աւետարանել աղքատաց առաքեաց զիս» (Եսայի ԽԸ 16): Ու եկեղեցին կ'երգէ. «Որ զառաքումն առ ի Հօրէ եւ ի Հոգւոյ ընդ յայտարար մարդարէւրն ծանուցեր, զոր ի զիմաց մարդացելոյն բարբառէր առ մարդկութիւնս, Տէր, Տէր առաքեաց զիս եւ Հոգի նորա» (Գ օր Հոգեկայստեան, 3): Ի հարկէ հակառակորդներէն ոչ ոք կ'ուղէ ասկէ եղբարկացնել թէ Որդին Հօրմէն կ'ելլէ:

103. ՀՈԳԻՒՆ ՏԸԻԶՈՒԹԻՒՆԸ. Տըշու-

թեան համար յառաջ կը բերենք սա խօսքերը. «Քրիստոս փշեաց ի նոսա (յառաքեալսն) եւ ասէ. Առէք զՀոգի Սուրբ. եթէ ումեք թողուցուք զմեզս՝ թողեալ լիցի նոցա. եւ եթէ դուք ունիցիք՝ կալեալ լիցի» (Յովհ. Ի 22, 23) : Արդ, մեր առաջին պատասխանն այս է թէ Ս. Հայրերը այս «Հոգի Սուրբ» բառով չեն իմանար Ս. Հոգիին ընդունելութիւնը, որովհետեւ Քրիստոսէ խոստացուած մխիթարիչին դալուստը ոչ թէ այդ արւելութիւնն էր, այլ այն որ Հօրմէն պիտի տրուէր, Քրիստոսի առ Հայր երթալէն եւ Հօրը աղաչւելէն ետքը. խոստում՝ զոր կը կրկնէր համարաձայն օրն ալ. «Այլ զուք միկարիցիք ի Հոգին Սուրբ, ոչ յետ բազում ինչ աւուրցս այսոցիկ» (Գործ. Ա 5), որ եւ կատարուեցաւ «ի կատարել աւուրցն Պննակոստէից», յորում «յցան ամենեքեան Հոգւով Սրբով» (Գործ. Բ 1, 4) :

Կր պատասխանենք դարձեալ թէ Քրիստոսի տնօրինականներուն մէջ ուր Որդւոյն մարդանայուն մասին խօսք կ'ըլլայ, կը փոփոխուին դէմքերը, որովհետեւ այլեւս աստուածային երմանց մասին չէ խօսքը, այլ՝ տնօրինական զորքերուն մասին, ուստի եւ Քրիստոսի համար կ'ըսէ թէ «Որ ի նման ծնեալ է, ի Հոգւոյն Սրբոյ է» (Մատթ. Ա 20), զոր ի հարկէ կարելի չէ աստուածային ելումի նշանակութեամբ հասկնալ եւ ըսել թէ Որդին Հոգիէն տրուած է, հետեւաբար եւ Հոգիէն ելում մըն է : Ս. Գիւրգ եւ Ս. Հարք Քրիստոսի մասին խօսած ատեններն կ'ընդունին թէ Հոգիին շնորհքը Քրիստոսով յայտնուեցաւ եւ թէ փրկազործութեան շնորհքը Հոգւոյն միջոցաւ բաշխուեցաւ. ու այս խօսքերը ոչ մէկ կապ ունին երմանց վարդապետութեան հետ :

104. ՀՈԳԻ ՈՐԳԻՈՑ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ. Միւսնոյն կերպով կարելի է պատասխանել Հոգի Որդւոյ եւ Հոգի Քրիստոսի կոչումներուն մասին, զոր կը յիշատակէ առաքեալը. «Առաքեաց Աստուած զՀոգի Որդւոյն իւրոյ ի սիրտս մեր» (Գաղատ. Դ 6). «Ապա եթէ ոք զՀոգի Քրիստոսի ոչ ունի, սա չէ նորա» (Հռոմ. Ը 9) : Այսպիսի, եւ դեռ Ս. Գրոց մէջ գտնուած ուրիշ բացատրութեանց մէջ «Հո-

գի» բառը միշտ Ս. Հոգիին մասին չէ տրուած, այլ աւետարանին վարդապետութեան Հոգիին, ինչպէս կը մեկնեն Ս. Հայրերէն շատեր՝ հիմնուելով մանաւանդ Յիսուսի կամ Քրիստոսի կոչումներուն վրայ, որ մարդացած Որդիին անուանակոչութիւնն է, եւ պարզապէս աստուածային ելումներուն չի պատկանիր :

Մեր երկրորդ պատասխանը այն է որ «Հոգի» անունը ըստ ինքեան առնչակից չէ ելումներուն հետ, ինչպէս անունը Հօր եւ Որդւոյ, որոնց մէջ մէկը միւսով կը հասկցուի հակադրեալ առնչութեամբ. այլ «Հոգի» անունը աստուածային էութեան արտայայտութիւնն է, եւ այս իսկ պատճառաւ ինչ որ միասնական երրորդութեան էութենէն է, հաւասար է, եւ հետեւաբար Հօրը, Որդիին եւ Հոգիին կը պատկանի հաւասարապէս : Եւ այս է զոր մեր վարդապետները կը կրկնեն ըսելով. «Զինչ եւ Հայր Որդւոյ եւ ոչ զառ ինչն» :

Վերջապէս նկատելի է որ յատկացումով բան մը բանի մը վերաբերելը ոչ թէ ելումի, այլ աստացութեան յայտարար է. որովհետեւ ինչպէս որ կ'ըսենք Հոգի Որդւոյ կամ Հոգի Քրիստոսի, նոյնպէս ունինք Հոգի Աստուծոյ, Հոգի իմաստութեան եւ հանճարոյ, Հոգի խորհրդոյ եւ զօրութեան, Հոգի դիտութեան եւ աստուածաբանութեան եւ Հոգի երկրի վրայ Աստուծոյ : Արդ, եթէ մէկը ելում հասկնայ բառը, Հոգիին համար եօթը զանազանեալ ելումներ պիտի պարտաւորուի ընդունիլ, ինչ որ հակասակ է սղջամիտ վարդապետութեան :

105. ԳԼՈՒԽԻՆ ՓԱԿՈՒՄԸ. Այսչափը բաւական թող լինի մեր Ուղղափառ Եկեղեցւոյ իսկական վարդապետութիւնը հասկնալու համար : Դեռ շատ բան կայ խօսուելիք Ս. Հոգիի բիման մասին, մանաւանդ աստուածային երմանց վրայ, բայց այդ ամէնը ընդարձակապէս ժամանակի գործ է. ուստի նկատի ունենալով մեր ժամանակին սղոթիւնը, կ'անցնինք խօսիլ արարչազորութեան եւ արարչազործութեան, ինչպէս եւ մարդեղութեան մասին :

ՅԱԿԱԳՍ ԱՐԱՐՁԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ

106. ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ. Աստուծոյ զործերուն մասին պէս պէս եւ բազմադիմի խնդիրներ կը յուզուին, սակայն մենք զսոսնք ամէնքը հոս չենք կրնար ներկայացնել եւ ոչ ալ անոնց լուծմամբը զբաղիլ: Տիեզերքի կազմակերպութեան զբոսթիւնները բնական զիտութեանց կը պատկանին, եւ ստեղծագործութեան մովսիսական տեսութիւնները Ս. Գրոց ուսման հետ կ'աւանդուին: Այստեղ մեր զործը պիտի ըլլայ լսել միայն թէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը ի՞նչ կը դաւանի այս մասին իրրեւ ճշմարտութեան հաւատք, եւ ի՞նչ բան կը թողու բնագիտներու ազատ ուսումնասիրութեան եւ մեկնաբաններու կարծիքին:

Աստուծոյ զործերը սովորութիւն է բաժնել երեքի. տիեզերք, հրեշտակներ եւ մարդիկ: Այս բաժանումը կատարուած է ոչ թէ արամարանական ճշգրտութեամբ, այլ նկատի առնելով վէճերու եւ խնդիրներու առարկաները եւ հաւատքի վարդապետութեան նիւթերը:

107. ԱՐԱՐՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. Տիեզերք անուերն տակ կը պարունակուին, բացի առաջին էակէն, բոլոր էակները՝ զորս սովոր ենք նաեւ կոչել աշխարհ այդ բառին բնորոշակագոյն իմաստովը, եւ ոչ թէ անձկագոյն առումով երկիրը միայն իմանալով: Ըստ այսորմ, ամէն ինչ որ է, երկիրը եւ երկինքը, ամէն ինչ որ երկրի վրայ է եւ երկնի մէջ, հաստատութիւնը եւ աստղերը, մարդերն ու հրեշտակները, երեւելիները եւ աներեւոյթները, կը պարունակուին «տիեզերք» կոչումին տակ: Այդ մասին քրիստոնէական հաւատքին դաւանութիւնը այն է թէ բովանդակ տիեզերքը «ստեղծուեցաւ Աստուծմէ, ժամանակի մէջ եւ ոչ ինչէ»:

Ստեղծուեցաւ, որովհետեւ զործ կամ արդիւնք է, եւ ոչ թէ բխում կամ հասում աստուածային բնութեան:

Աստուծմէ, որովհետեւ ոչ թէ զիպուածով կ'աւ, այլ յօրինուեցաւ առաջին էակէն, իրրեւ առաջին պատճառէ:

Ժամանակի մէջ, որովհետեւ ոչ ի յաւի-

տենից կային եւ ոչ ի յաւիտենից եղան: Եւ վերջապէս

Ոչիճէճ, որովհետեւ ոչ թէ նախագոյն նիւթէ մը կ'երտուեցան, այլ ի չոյոյէ ի զոյ ածուեցան:

108. ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԳՆԵՐԸ. Այս ճշմարտութեան հակառակորդներ զրեթէ չկան քրիստոնէից մէջ, զի ոչ միայն քրիստոնէութիւնը, այլ նաեւ բոլոր կրօնները եւ բոլոր մարդիկ աներկբայ են թէ Աստուած է արարիչը, այսինքն ստեղծիչը ամենայնի: Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ Գնոստիկեանները եւ Մանիքեականները աստուածային բխումներ եւ երկարմատեան զբոսթիւններ վարդապետեցին, բայց այս կարծիքներուն բուն աղբիւրը աւելի հին ժամանակներէ եւ ժամանակին իմաստասիրական սկզբունքներուն փոխանցումով էր որ կուգար իրենց: Ըստ այսմ, ստեղծագործութեան խնդիրը աւելի իմաստասիրական է եւ բնականեցական սկզբունքները կրնան հաստատել թէ զոյութեան առաջին սկիզբը մի եւ միակ էակ մը միայն կրնայ ըլլալ. էակ մը որ ինք միայն լինի հարկաւոր եւ ինքնազոյ, իսկ իրմէ զուրս եղած ամէն ինչ՝ պատահական եւ ամէնքը միայն Աստուծմէ հաստատուած: Ըստ այսմ, ինքնին իսկ կը մերժուին հակառակ զբոսթիւնները, այսինքն 1. Աքիստոտելի եւ ձեմականներունը, որոնք ըսին թէ աշխարհ ի յաւիտենից է եղած, 2. Եպիկուրեաններու կարծիքը թէ աշխարհ ըստ բախտի եւ հիւլէներու զիպուածական հանդիպումէն միայն զոյացած է, 3. Պրատոնականներունը, որոնք նիւթը յաւիտենական եւ ինքնազոյ կարծեցին եւ ժամանակի մէջ ձեւի եւ կարգի բերուած Աստուծմէ, 4. Պիթագորեանցը, որոնք աշխարհը շնչաւոր, իմացական եւ կենդանի վիթխարի էակ մը կարծեցին, 5. Մանիքեականներունը, որոնք երկու սկզբունքներ ընդունեցին ու աշխարհը այդ երկուքէն եղած համարեցին, 6. Հերմոգենեաններունը, որոնք նիւթը համասկզբնական դաւանեցան աստուածային սկիզբին հետ, 7. Գնոստիկեաններունը, որոնք աշխարհի արարչութիւնը էսներու կամ Աստուծմէ բխած էակ-

ներու վերադրեցին, 8. Նոր Նիւթականնե-
րունք, որոնք նիւթէն դատ ուրիշ ոչինչ չեն
ընդունիր, եւ նիւթ դադարաբար բաւական կը
համարին բոլոր գոյութիւնները բացատրե-
լու համար: Այսչափը բաւական ըլլայ իրեւ
բացատրութիւն քրիստոնէական վարդապե-
տութեան՝ ի մասին ընդհանուր տիեզերքի ե-
ղելութեան:

109. ԱՐԱՐՁԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐ.
Ս. Գիրքէն եւ աւանդութենէն քաղուելիք
փաստերը ակնյայտնի են, եւ Ս. Գրոց խօս-
քերուն գրեթէ բոլոր տողերը նոյնը կը յեղ-
յեղեն: Բայց Աստուածաշունչին մէջ կան քա-
նի մը դարձուածքներ, որոնց մէջ կ'ըսուի թէ
Աստուած աշխարհը ստեղծած է անկերպա-
րան նիւթէ (Իմաստ. ԺԱ 18): Սակայն այսպի-
սի խօսքեր չեն մերժեր ոչինչի եղելութիւնը,
այլ կ'նշեցնեն երկու եղելութիւններ Աս-
տուծոյ մէջ. մէկը անմիջական, ի չգոյէ ի
գոյ ամէլը արարածները, միւսը՝ միջնորդա-
կան, որով ոչինչէ եղածները, իրենց եղած
ատեն ստացած զօրութիւններուն միջոցաւ
տակաւ առ տակաւ կը զարգանան եւ կը կա-
տարեալագործուին, եւ նորանոր կերպաւո-
րութիւններ կ'առնեն: Այս երկու գործողու-
թիւնները սովորական յորջորջումով կը կոչ-
ուին առաջին արարչագործութիւն եւ երկ-
րորդ արարչագործութիւն, ու Ս. Գիրքը որ
ամէն բանի մէջ առաջին պատճառը կը նկա-
տէ եւ երկրորդ պատճառներուն գործը յա-
ճախ անընդմիջաբար կ'ընծայէ առաջին
պատճառին, նոյնպէս կ'ընէ եւ այս պարա-
դային, եւ ստեղծագործութեան նոր կերպա-
ւորութիւնը կը կոչէ Աստուծոյ անընդմիջա-
կան գործերը: Այսչափ՝ տիեզերքի արարչա-
գործութեան մասին:

110. ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒ. Հրեշտակներու մա-
սին շատ խնդիրներ կան, եւ այն՝ կրկնակի
առումով բարիներուն համար եւ չարերուն,
որոնք զեւ ալ կը կոչուին: Ոչ մէկ կ'իմաստա-
սիրական ճշմարտութիւն կ'առաջնորդէ մեզ
զէպի ծանօթութիւն Հրեշտակաց գոյու-
թեան: Բնագանցական ճշմարտութեամբ մի-
այն կը հասնին Հարկաւոր էակին, ու Հրեշ-
տակները Հարկաւոր էակներ չեն. իսկ բնա-
կան ճշմարտութեան զօրութեամբ կը հաս-
նինք միայն զգալի էակներուն, ու Հրեշտակ-

ները զգայական փորձութեան ներքեւ չեն
իյնար: Միայն կրնանք խորհիլ թէ ինչպէս
անգործարանաւոր էակներէն վեր կան բու-
սականները, ու անոնցմէ վեր՝ պարզ կեն-
դանները, անոնցմէ վեր եւս նիւթեղէնները
եւ Հոգեղէնները միանգամայն, այնպէս ալ ի
զէպ է որ արարածներուն կարգը լրանայ լոկ
Հոգեղէններու գոյութեամբ: Բայց ատիկա
պատշաճողութիւն միայն ցոյց կու տայ, ու
պատշաճողութիւնը ինք առանձինը ապացու-
ցական փաստ չէ: Ուստի Հրեշտակներու մա-
սին բուսածները եւս յայտնութեան սկզբուն-
քին վրայ հիմնուած են: Այս մասին նորերէն
հակառակորդ են Բանավարականները, որոնք
յայտնութիւնն ու զերբնականը համանգա-
մայն կը մերժեն. եւ անոնցմէ առաջ եկան
Սակինեանները եւ Անապարթիսթները, ո-
րոնք երկրայելի գտան Հրեշտակաց գոյու-
թիւնը: Իսկ Հին Ուխտին մէջ Սաղուկեցիե-
րը կ'ուրանային Հրեշտակաց գոյութիւնը:
Յայտնութեան հետեւողներուն մէջ ընդհան-
րապէս սակաւաթիւ են Հրեշտակներուն գո-
յութիւնը ուրացողները: Իսկ շատեր եւս կան,
որոնք աննիւթական ոգիները արարածոց սո-
վորական վիճակէն շատ աւելի կը բարձրա-
ցեն եւ զանոնք կը համարեն Աստուծոյ բը-
նութենէն ելած բխումներ կամ հոսումներ:
Մենք համառօտ կերպով պիտի քաղենք հոս
այս մասին կարեւորները, անոնք որ հաւատ-
քէն սահմանուած վարդապետութիւններ են
այս մասին, եւ անոնք որ հաւանական կար-
ծիքներ միայն կրնան համարուիլ:

111. ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒ ԳՈՅՈՒԹԻԻՆԸ.
Հաւատքին մեզի ուսուցած առաջին ճշմար-
տութիւնը այն է թէ Հրեշտակներ կան: Հին
եւ Նոր Կտակի բոլոր դերքերը միաձայն կը
քարոզեն այդ բանը, այնպէս որ աւելորդ կը
դառնայ այս մասին մասնաւոր վկայութիւն-
ներ առաջ բերել: Նոյնը պէտք է բուկ նաեւ
աւանդութեան մասին: Որովհետեւ ոչ միայն
քրիստոնէականը եւ մովսիսականը, այլ նաեւ
բոլոր միւս կրօնները կ'ընդունին մարդերէն
եւ Աստուծմէ տարբերեալ էակներ, որոնք
Աստուծոյ միջնորդներն են մարդուն մօտ, եւ
ատկէ նոյնիսկ առած են Հրեշտակ անունը,
որ անոնց պաշտօնը կ'արտայայտէ եւ ոչ բը-
նութիւնը: Հրեշտակաց գոյութեան վերա-
բերմամբ զմուսարութիւն կազմող պարագան

է Մովսէսի պատմած արարչագործութեան գրքին մէջ անոնց ստեղծութիւն մասին պահուած լռութիւնը։ Կ'առարկուի որ եթէ Հրեշտակներ ըլլային, Ս. Գիրքը տուած կ'ըլլար անոնց լինելութեան սկիզբը։ Այդ լռութիւնը՝ թէեւ ստույգ, սակայն չի կրնար տանիլ Հրեշտակներու անդրաշխարհական եղբայրացութեան։ Որովհետեւ ամբողջ Ս. Գիրքին մէջ տեղեւորուած են անոնց մասին եղած խօսքեր, ու նախապէս շարունակաբար յետոյ լիութիւն կ'ըսուի։ Իսկ թէ ինչո՞ւ Մովսէս լռած է անոնց վերաբերմամբ, այդ մասին շատ են կարծիքները։ Անոնցմէ յարմարագոյնը կը թուի մեղի սա թէ ամբողջ տիեզերքին մասին չէ որ կը պատմէ ան մանրամասնօրէն, այլ ընդհանուրէն սկսելով իր խօսքը միշտ կը բերէ կ'ամփոփէ այն բանին՝ որ մարդուն կը պատկանի։ Այսպէս, երկինքն ու երկիրը յիշելէ վերջ երկիրով կը զբաղի, եւ բաց կը թողու անկէ դուրս եղածները։

Կ'առարկեն նաեւ թէ որովհետեւ Հրեշտակը ոչ թէ բնութեան, այլ պաշտօնի եւ գործի անուն է, ի դէպ է անով այլարանօրէն հասկնալ կա՞մ Աստուծոյ զօրութիւն, կա՞մ ներքին ազդեցութիւն եւ կամ պաշտօնեայ մարդեր։ Կրնայ ըլլալ արդարեւ որ Հրեշտակ բառը տեղ տեղ այլարանօրէն գործածուած ըլլայ, բայց զիտնալ պէտք է նաեւ որ այլարանութեան կիրառութիւնն իսկ կը պահանջէ որ թէ՛ իրը իրական ըլլայ եւ թէ նկարագրական իմաստը համապատասխան ըլլայ անոր, եւ հարկ եղածը գտնուի նաեւ արդեամբ, որովհետեւ խօսքեր կան որոնց մէջ չի կրնար տեղ ունենալ այլարանութիւնը, ինչպէս Քրիստոսի սա խօսքերուն մէջ. «Այլ են իրքեւ Հրեշտակը յերկինս» (Մատթ. ԻԲ 30)։ Եւ դարձեալ՝ «Հրեշտակը նոցա յերկինս՝ հանապազ տեսանեն զերեսս Հօր իմոյ» (Մատթ. ԺԸ 10)։ Նաեւ Պօղոսի խօսքին մէջ, երբ Հրեշտակները Քրիստոսի հետ կը բազմաթիւ. «Յո՞ւ երբեք ասաց ի Հրեշտակաց. նի՛ստ ընդ աջմէ իմմէ՛ մինչեւ եղից զթշնամիս քո պատուանդան ոտից քոց։ Ո՞չ ապաքէն ամենեքեան հոգիք են հարկաւորք՝ որ առաքեն ի սպասարութիւն վասն այնոցիկ, որ ժառանգելոցն են զփրկութիւն» (Եբր. Ա 13, 14)։

մարտութիւններէն երկրորդն այն է որ անմարմին են, աննիւթական եւ պարզօրէն հոգեղէն։ Մարդուն մէջ հոգեղէն գոյացութիւն մը, ինչպէս նաեւ հոգիին անմահութեան վարդապետութիւնը ընդունելէ վերջ, դժուար չըլլար ըմբռնել այս ճշմարտութիւնը, Հրեշտակներուն համար ճանշնալով վիճակ մը՝ նման այն վիճակին զոր հաստատեցինք թէ մարդը պիտի ունենայ այս աշխարհէն մեկնելէ յետոյ։ Իսկ թէ Հրեշտակները արդարեւ հոգեղէն են՝ կը հասկցուի Սաղմոսի սա խօսքերէն. «Ո՞ր արար զհրեշտակս իւր հոգիս», զոր ճշմարտապէս հոգեղինութեան իմաստով կ'առնէ Պօղոս ալ. «Ո՞ր արար զհրեշտակս իւր հոգիս, եւ զպաշտօնեայս իւր բոց հօրց» (Եբր. Ա 7), եւ կը կնքէ թէ Հրեշտակները «ամենեքեան հոգիք են հարկաւորք» (Եբր. Ա 14)։ Ս. Գիրքէն յառաջ բերուած եւ Հրեշտակներուն վերաբերող բոլոր խօսքերը անոնց մէջ ցոյց կու տան զերազանց գոյութիւն մը, մարմինէն տարբերեալ, նիւթէն անխառն, եւ որ մարմնին կամ նիւթին սեփական պայմաններու ներքեւ չիյնար։ Նոյն բանը կը կրկնեն նաեւ Ս. Հայրերը, մանաւանդ Ս. Գրոց բացատրութեանց մէջ, եւ հաստատակ անուններն անգամ զօրս անոնց համար կը գործածեն եւ որով կը խօսին բոլոր հաւատացեալներուն՝ նոյն բանը կը յայտնեն. զոր օրինակ՝ աննիւթականք, անմարմինք, հոգեղէնք, անտեսանելիք եւ այլն։ Բայց պէտք է զիտնել թէ տեղ տեղ Ս. Գիրքն ու Ս. Հայրերը ուղիւղով հոգեղինութեան օրինակներ տալ, մէջ կը բերեն լոյս, հուր, օդ, եթեր եւ ուրիշ այսպիսի պատկերներ իրբեւ օրինակ Հրեշտակային բնութեան, որոնք ըստ ինքեան նիւթ են, թէեւ աւելի նուրբ եւ տարբերաւ հասարակ եւ թանձր նիւթէն։ Սակայն երբ կ'ուզենք հոս այս խնդրոյն պատկանող բուն վարդապետութիւնը ցոյց տալ, կարելի չէ որ կանգ առնենք միայն այն օրինակներուն առջեւ, որոնք անոր ըմբռնումը կը զիւրացնեն, այլ նաեւ պէտք է իսկական խօսքերուն եւ հիմնական բացատրութիւններուն ալ հաւնինք եւ անոնցմէ քաղենք ճշմարիտ իմաստը։ Այսպէս են զոր օրինակ Յննդոց այն խօսքերը, ուր Աստուծոյ որդիները մարդոց դաստիարակութեան հետ կը խառնակին, եւ որոնք Աղեքսանդրեան օրինակին մէջ Հրեշտակներ կը կոչուին, որովհետեւ ոչ մէկ մեկնողական

112. ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒ ԱՆՆԻՒԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. Հրեշտակներուն վերաբերած ճշմարտութիւնները։

փաստ կը հարկադրէ զմեզ հրեշտակ իմանալ զանոնք, եւ ոչ թէ Սեթեան սերունդ՝ ինչպէս կը հասկնայ սովորական եւ ընկալեալ օրինակը:

113. ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒ ԶԻՐԳԵՐԸ. Հրեշտակներու գոյութիւնը եւ անոնց աննիւթականութիւնը հաստատուել վերջ կան տակաւին ուրիշ խնդիրներ անոնց բնութեան եւ ձիրքերուն մասին, զորս պէտք է ընդունիլ իրրեւ ստոյգ, Ս. Գրոց վկայութիւններուն վրայ հիմնուելով: Ըստ այսմ, կ'ըսենք թէ հրեշտակներու բանական կարողութիւնը աւելի է քան մարդոցը, եւ ասիկա կը հանենք ուղղակի Սաղմոսին խօսքերէն, ուր կ'ըսուի մարդուն համար. «Փոքր ինչ խոնարհ արարեր զնա քան զհրեշտակս» (Սաղմ. Ը 6): Պետրոս, երբ շարութեան հետամուտ մարդոց 'րայ կը խօսի, բաղդատութեամբ կ'ըսէ. «Հրեշտակք զօրութեամբ եւ կարողութեամբ քան զնոսա մեծամեծք» (Բ Պետ. Բ 11): Բայց որքան ալ զերազանց ըլլայ հրեշտակային կարողութիւնը մարդկայինէն, կարելի չէ անկէ բաժնիլ սահմանաւորութեան վիճակը, որ բնական է եւ իսկական ամենայնի՝ որ աւարած է եւ պատահական: Ասիկա կը հաստատենք Պօղոսի խօսքերէն. «Եւ ոչ զԱստուածոյն զիտէ՝ եթէ ոչ հոգին Աստուծոյ» (Ա Կորնթ. Բ 11). ուրեմն հրեշտակներն ալ չեն զիտեր աստուածայինները, որովհետեւ սահմանաւոր է անոնց ունեցած բանաւոր կարողութիւնը:

114. ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒ ԱՐԻԱՐՈՒԹԻՒՆԸ. Հրեշտակներու նախնական վիճակին համար ունինք Քրիստոսի խօսքերը. ան կը վկայէ թէ ճշմարտութեան մէջ հաստատուած էին, այսինքն արդարութեան եւ սրբութեան մէջ, որովհետեւ կ'ըսէ Հրեաներուն. «Դուք ի հօրէ ի սատանայէ էք եւ զցանկութիւն հօրն ձերոյ կամիք առնել. զի նա մարդասպան էր ի բաղկրանէ եւ ի ճշմարտութեան ոչ եկաց» (Յովհ. Ը 44): Եթէ ճշմարտութեան մէջ չըմնաց, ուրեմն նախապէս անոր մէջ էր սատանան, ու իրեն հետ բոլոր հրեշտակները: Այս միտքով է որ կը մեկնեն Ս. Հայրերը հետեւեալ խօսքերը. «Յետո զքեզ ի լեռն սուրբ Աստուծոյ, եւ եղեր ի մէջ հրեղէն վիճացն, եղեր անարատ յաւուրսն քո, յօրէ յորմէ

հաստատեցար զու, մինչեւ դասն անիրաւութիւնք ի քեզ» (Եղեկ. ԻԸ 14): Թէեւ մարդարեւական այլ վկայութիւնը չառմեծ ուժ չունի, քանի որ ուղղակի Տիրոսի թաղաւորին համար ըսուած է, բայց Աւետարանէն յառաջ բերուած խօսքերը բուական եւ հաստատուելու համար թէ հրեշտակներու նախնական վիճակը արդարութեան եւ ճշմարտութեան վիճակ եղաւ, այսինքն շնորհաց վիճակ, որ աւելի է քան լոկ բնական վիճակը:

15. ԱՆԿԵԱԼ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐ. Ասկէ յառաջ կու գայ նաեւ շար հրեշտակներու մասին ծանօթութիւնը, զորս զեւ կամ ստատնայ կը կոչենք, եւ որոնք իրենց եղած վերջին վիճակով չէ որ Աստուծէ ստեղծուած են: Շնորհաց կամ արդարութեան մէջ ստեղծուած հրեշտակային բնութիւնը, ինչպէս ըսինք, անշուշտ իր իսկ գործերուն հետեւանքով պիտի արժանանար կամ ոչ վարձուց, իրրեւ բանական էակ՝ որ իր աղատութեամբ կը զօրծէ: Փորձութեան այլ վիճակին մէջ, հոգեղէններէն մէկի մասը արդարութեան մէջ չմնաց եւ գէպի շարիք խտտեցաւ, եւ ասկէ սկսաւ գոյութիւնը շար հրեշտակներուն, որոնք Աստուծոյ արդարութեան հանդիպած մեղաւոր հոգեղէններն են: Այլ մասին թէեւ Ս. Գրոց մէջ յայտնապէս վարդապետուած ոչինչ ունինք, բայց կան որոշ ակնարկութիւններ, որոնք զայն կը հաստատեն. «Ի հրեշտակն յանցուցեալս Աստուած ոչ խնայեաց» (Բ Պետ. Բ 4), ու Յովհաննէս կ'աւելցնէ. «Որ առնէ զմեզս՝ ի ստանայէ է, զի ի սկզբանէ ստանալ մեղանչէ» (Ա Յովհ. Գ 8): Նոյն բանը կ'երկրորդէ նաեւ Յուդա հրեշտակներու մասին, թէ «Ոչ պահեցին զիւրեանց ի խանութիւնն, այլ թողին զիւրեանց բնակութիւնն» (Յուդա 6):

116. ԱՆՈՐՈՇ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ. Ինչպէս կը տեսնուի, Ս. Գիրքը անցողակի միայն կը խօսի հրեշտակաց մասին, այնպէս որ երկրորդական տեղեկութիւնները կը մնան անորոշ եւ հաւանական կարծիքներով միայն յառաջ կը բերուին անոնց կողմէ՝ որոնք այլ պիտի դրնշութեանց հետամուտ են: Մենք հոս տառնք ալ պիտի յիշենք յաջորդաբար, զէթ հակիրճ տեղեկութիւններ տուած ըլլալու համար: Հրեշտակներու երբ ստեղծուած ըլլալուն

մասին կը լռէ Ծննդոց արարչարանութիւնը, բայց ի գէպ կը թուի զնկզնի գանոնք, երբ առաջին անգամ Աստուած «արար զերկինս եւ զերկիրը»։ Ս․ Հայրերէն ոմանք երկինքին հետ կ'իմանան զանոնք, ուրիշներ՝ լոյսին։ Արեւելեան Հայրերէն շատերը, հիմնուելով Յորի հետեւեալ խօսքերուն վրայ, «Յորժամ եղին աստեղք ծերք, ամենայն հրէշտակք աստեղաց օրհնեցին զիս մեծաճայն, եւ ամենայն հրէշտակք իմ զօրեցին» (Յոր ԼԸ 7), աստղերուն ասեղծութիւնը չորրորդ օրուան մէջ տեսնելով, հրէշտակներուն առաջին օրը դրին։ Բայց երբայականը, ինչպէս նաեւ լատիւսականը Յորի այդ տողերը այսպէս կը կարդան․ «Ո՞վ էարկ զվէժն անկեան ի նմա, յորժամ օրհնեցին զիս ի միասին աստեղք առաւօտեանք եւ ինդային ամենայն օրդիք Աստուծոյ», որով հաստատուն փաստ մը չի բացուիր անկէ։

117․ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ԹԻԻԸ․ Հրէշտակաց թիւին մասին աւելի բացայայտ են Դանիէլի խօսքերը․ «Հազարք հազարաց պաշտէին զնա, եւ բիրք բիրուց կային առաջին նորա» (Դանիէլ Է 10)։ Ասիկա ցոյց կու տայ թէ հրէշտակները յոյժ բազմաթիւ են, աւելի քան մտածողութեան մէջ բռնիմացականութիւնը։ Իսկ առնոց բաժանումներուն մասին ոչինչ յիշուած է Ս․ Գրքին մէջ, ուր թէ եւ կը հանդիպինք զանազան անուանակոչութիւններու, ինչպէս՝ սերսփէք (Եսայի), ֆերտփէք (Եղեկիէլ) եւայլն, բայց կոչումներու այդ զանազանութիւնները ոչինչ կը յայտնեն ճշգրտիւ․ միայն քրիստոնէական աւանդութիւն մը, որուն առաջին աղբիւր նկատուած է Դիոնիսիոսեան կոչումը զիրքը, զանոնք կը բաժնէ երեք քահանայապետութեանց եւ ինը դասակարգութեանց, զորս մենք կը թողունք այդ աւանդական զրութեան մէջ, առանց կարող ըլլալու բան մը աւելցնել ստուգութեամբ այդ վարդապետութեան մասին։ Իսկ յակնակէս որոշակի ունինք միայն երկու հրէշտակներու անունները Ս․ Գրոց մէջ․ Միֆայէլ (Դան-

իէլ Ժ 13), եւ Գաբրիէլ (Դանիէլ Ը 16), եւ որոնք կը յիշատակուին նոր կտակարանին մէջ եւս, Գաբրիէլ Ղուկասու Աւետարանին (Ս. 19), եւ Միֆայէլ՝ Յուդայի Թուղթին մէջ (9), ու այս երկուքը կը նկատուին իբրեւ իշխաններ երկնային դօրաց։

118․ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՏԵՂԸ․ Հոգեղէններուն տեղին համար կարելի չէ անշուշտ արտայայտուիլ այնպէս ինչպէս պիտի արտայայտուէինք նիւթեղէններուն պարագային։ Բայց չենք կրնար նաեւ անսահման կամ անհուն համարիլ, ինչպէս կ'ըսենք Աստուծոյ համար։ Կրնանք ըսել միայն թէ մարմններու պէս տեղոյ մէջ չեն պարտնակուիր, այլ անսահմանաբար կը դռնուին իբրեւ արարած, ինչպէս մեր հոգիներուն համար կ'ըսենք թէ մարմնի մէջ են եւ մարմնէն ելլելէ վերջ՝ ուրիշ տեղ մը։ Գալով այն տեսիլներուն, որոնք յաճախ կը պատմուին Ս․ Գիրքին եւ եկեղեցական պատմութեանց մէջ, որոշ բան մը չենք կրնար զրել, թէ, զոր օրինակ, անմարմին ըլլալով հանդերձ ինչպէ՞ս մարմնոյ ձեւով կ'երևին, եւ ինչպէ՞ս կրնան ազդել մարդոց զգայարաններուն վրայ։ Աստուածաշունչին մէջ ոչ մէկ տեղ բացարձակ է այդ, այնպէս որ հարկ կ'ըլլայ անսալ մեկնաբաններուն կարծիքին․ այսինքն, վերը յիշուած պարագաներուն, հրէշտակները առ երեսոյթ կերպարանքներ կ'առնեն, նիւթէ կամ նուրբ նիւթէ կազմուած, զորս կը դործածեն ոչ թէ իբրեւ իրենց պատկանածներ, այլ իբր զործիք կամ կրելիք, ինչպէս է զգեստը մարմնին համար։ Ուստի հրէշտակային տեսիլքին համար պէտք չէ ըսենք առ առք պատկեր, ինչպէս կը պատահի երբեմն բորբոքեալ երեւակայութեան՝ մտքին մէջ եղած տեսարանը զգայարաններուն վրայ ասեղծելով, երբ ըզգայութեանց ներքեւ ոչինչ կայ։ Այսպէս կը զանազանուին երկնային տեսիլները երեւակայականներէն․ վերջինները մտքէն զգայարաններուն կ'երթան, իսկ առաջինները՝ ըզգայարաններէն մտքին։

(Շար․ 15)

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊՍ․ ՕՐՄԱՆԵԱՆ